

'n Oorsig oor die grammatiese beskrywing van die sogenaamde “onderwerpskakel” in Sotho en Zulu: histories en kontemporêr

W.J. Pretorius
Departement Afrikatale
Randse Afrikaanse Universiteit
AUCKLANDPARK
E-pos: lcpo@lw.rau.ac.za

Abstract

A synopsis of the grammatical description of the so-called “subject concord” in Sotho and Zulu: historical and contemporary views

The term “concord” is generally used as an umbrella term for a diversity of language forms in the morphological description of language units in African languages. Since “concord” does not specifically indicate a unit of rank in the morphological hierarchy of language symbols, but implicitly refers to the function of language units, the result of this practice is that a purely grammatical distinction between related language units is not always possible. For example, historically and contemporarily, the so-called “subject concord” is often interpreted in morphologically diverse and often even contradictory ways. This article examines the grammatical status of the so-called “subject concord” in Northern Sotho and Zulu in terms of existing views regarding its morphological or word status in the light of Van Wyk’s (1953, 1958 and 1967) research. Specific attention is paid to changes in rank, drawing a clear distinction between “subject concords” as verbal prefixal morphemes and “subject concords” as particle words. Finally, it is recommended that a clear grammatical distinction should be drawn between morphemes and words, and furthermore that reference to these units should differ terminologically. This viewpoint suggests that the term “concord” should rather be avoided completely.

1. Inleiding

Die problematiek van die grammatiese beskrywing van taaleenhede in die Afrikatale het sy oorsprong in uiteenlopende benaderings wat histories

ontwikkel het by Suid-Afrikaanse universiteite. In sekere gevalle is benaderings oor formele taalbeskrywing deur die standpunte van individue bepaal, wat dikwels tot gevolg het dat daar selfs binne 'n spesifieke departement Afrikatale by 'n bepaalde universiteit verskillende benaderings ten opsigte van die linguïstiese beskrywing van aanverwante tale blootgelê kan word.

Hierdie toedrag van sake het tot gevolg dat daar ook tans selfs op grondvlak teenstrydige en dikwels verwarrende grammatikale beskrywings aan die orde van die dag is. In hierdie artikel word daar gekyk na die wyse waarop die sogenaamde "onderwerpskakel" histories – en tans meer spesifiek in Noord-Sotho en Zulu – linguïsties uiteengesit word. Spesiale aandag word ook bestee aan E.B. van Wyk (1958) se navorsing wat verreikende gevolge gehad het, veral vir morfologiese ontledings in Noord-Sotho en Zulu. Van Wyk se studie dien as grondslag vir die bespreking, aangesien dit tot op hede die enigste navorsing is wat 'n wetenskaplik gefundeerde woordidentifikasieteorie vir die Sotho- en Ngunitale vaslê.

2. "Onderwerpskakel" as grammatiese term

Die term "onderwerpskakel" (*subject concord*) verwys na 'n taalvorm in die Afrikatale wat vormlik deur 'n grammatiese onderwerp gegeneer word en sodanige onderwerp in die predikaat markeer. Die *sintaktiese* funksie wat dié taalelement verrig, het tot gevolg gehad dat dit in *morfologiese* ontledings met die term '(onderwerp)skakel' benoem is. Die feit dat die term *skakel* nie na 'n spesifieke rangeenheid op die taalsimboolhiërargie verwys nie, is moontlik die belangrikste rede waarom daar, veral in vroeëre grammatikas, maar ook in resente publikasies, uiteenlopende grammatikale status aan hierdie taalverskynsel toegedig is.

Die term *concord* word deur Crystal (1980:78) beskryf as: "A term used in grammatical theory and description to refer to a formal relationship between elements whereby a form of one word requires a corresponding form of another".

Die term *skakel* wat redelik beperk is tot taalbeskrywing in die Afrikatale, word ook aangewend as 'n tipe sambreelterm om na ander taalelemente met ooreenstemmende *sintaktiese* funksie as die sogenaamde "onderwerpskakel" te verwys. Op dié wyse is daar in die verlede, besitskakels, voorwerpskakels, adjektiefskakels, enumeratiewe skakels en relatiewe skakels in *morfologiese* ontledings onderskei. Die term "skakel" impliseer eksplisiet dat hierdie taalvorme op grond van hulle funksie benoem word. Dit is opvallend dat bogenoemde taalvorme ook in meer resente publikasies vanuit 'n "funksionele" perspektief *morfologies* beskryf word.

3. “Onderwerpskakel” as voornaamwoord en formatief

Tradisioneel is daar na die proses van vormlike kopiëring tussen taalvorme in die Afrikatale verwys as kongruensie (*agreement*).

In een van die oudste Zulu-grammatikas onderskei Wanger (1917:14) “onderwerpskakels” van ander taalvorme met die term *nominatief-pronomen*, wat impliseer dat dié taalvorm tot die taalvlak *woord* behoort. Ook Beyer (1920:11) klassifiseer die sogenaamde “onderwerpskakel” in Noord-Sotho as ’n “simplekse” of “konnektiewe” voornaamwoord. Morfologies val dié taalvorme volgens hom ook onder die rängeenheid *woord*. Afgesien van enkele terminologiese aanpassings, is hierdie linguistiese beskrywing van Beyer ’n byna woordelike aanhaling van Endemann (1876:par. 130) wat dié taalverskynsel klassifiseer as ’n “primitiewe voornaamwoord” of “onderwerpsvoornaamwoord”.

In een van die invloedrykste grammatikas in die Afrikatale in Suider-Afrika word die taalverskynsel *subject concord* (onderwerpskakel) in Zulu deur Doke (1945:299) saam met werkwoordstamme, wortels (*roots*), prefikse en suffikse as ’n afsonderlike entiteit geklassifiseer, synde ’n eksponent van ’n eenheid *formatief*. Formatiewe as sodanig word deur Doke (1945:284) beskryf as: “... elemental portions of words which alone cannot form words, but which when combined according to definite methods form complete words”.

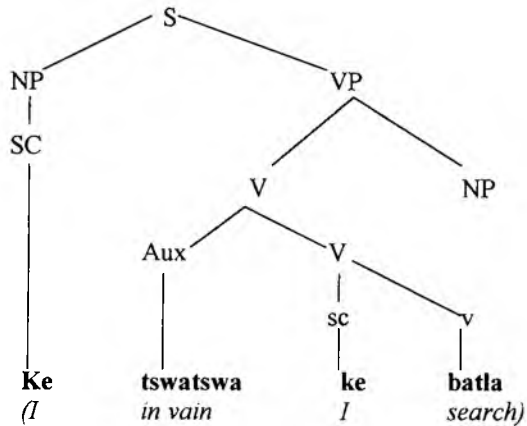
Uit bogenoemde beskrywing blyk dit duidelik dat Doke “onderwerpskakels” nie tot die eenheid woord reken nie, maar as taalvorme behorende tot ’n eenheid laer af op die hiërargie van taalsimbole. Van Eeden (1956:215), gebruik in sy Zulu-grammatika die term “subjekskonkord” wat hy in navolging van Doke (1945) ’n *formatief* noem en wat volgens hom ’n essensiële “bestanddeel” van die woordklas “verbum” in Zulu is.

In *An introduction to Tswana grammar* beskryf Cole (1955) die “onderwerpskakel” in Tswana as *deel* van die werkwoord. Cole (1955:229) verwys na die “onderwerpskakel” as ’n *predikatiewe* skakel wat die werkwoordstam omskep in ’n volledige woord. (Cole gebruik die konjunktiewe skryfwyse, terwyl ander grammatici van Tswana [en die ander Sothotale] die disjunktiewe skryfwyse volg.)

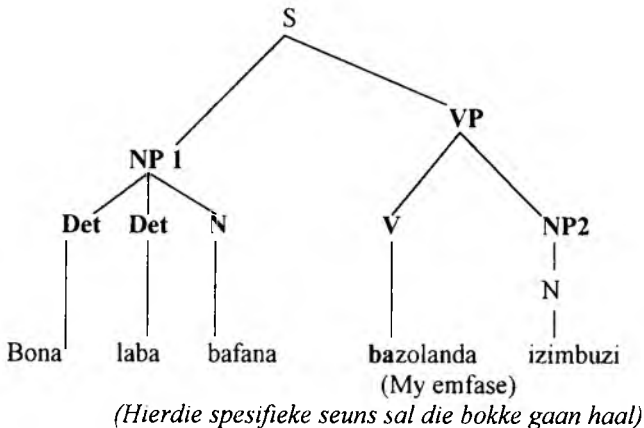
Cole tref verder ook ’n duidelike onderskeid tussen *werkwoord* en *werkwoordstam* waarvan laasgenoemde volgens hom nie volledig “woord” is nie. Cole se beskrywing en insigte oor die werkwoord was in daardie stadium sy tyd ver vooruit.

4. Die "onderwerpskakel" diagrammaties geïnterpreteer

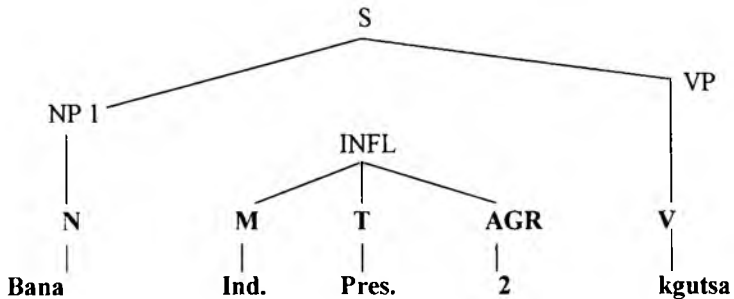
In meer resente studies word die grammatikale status van sogenaamde onderwerpskakels ook uiteenlopend geïnterpreteer. In Chaphole (1988:6) se boomdiagramme van werkwoorde in Suid-Sotho word die onderwerpskakel (s.c.) ingeskryf as 'n afsonderlike leksikale item, wat onder meer deur die NP (naamwoordstuk) gedomineer word. Die boomdiagram wat hieronder aangehaal word, bevestig bogenoemde stelling.

In Posthumus (1997:63) se boomdiagramme word die "onderwerpskakel" van Zulu ingeskryf as deel van die leksikale item werkwoord, wat deur die werkwoordstuk (VP) gedomineer word.

In sy bespreking van onoorganklike werkwoorde in Suid-Sotho binne 'n *government-and-binding* teoretiese model, verwys Du Plessis (1991:1-7) na onderwerpskakels as *agreement morphemes* wat nie deur die werkwoord gedomineer word nie, maar wat ingeskryf word saam met aspekte soos modus en tyd onder *inflection* wat onmiddellik deur AGR (*agreement*) gedomineer word. Aspekte soos modus, tyd en aspek word dikwels deur grammatici wat binne 'n T.G.-model werk, onder *Aux* ingeskryf. Die Suid-Sothosin *Bana ba kgutsa* (Die kinders rus) word soos volg diagrammaties deur Du Plessis (1991:2) voorgestel:

Om sy data in 'n *government-and-binding*-beskrywingsmodel in te pas, het Du Plessis tot 'n groot mate die “taalspesifieke” eienskappe van die taal aan die “taaluniversele” eienskappe ondergeskik gestel. Sy uiteensetting van die onderwerpskakel sluit om dié rede tot 'n mate aan by dié van Chaphole (1988) wat in die eerste diagram geïllustreer is.

5. Die “onderwerpskakel” as prefigale verbale morfeem

Die hele problematiek rondom die morfologiese “status” van “onderwerpskakels” word deur Van Wyk (1958) op die spits gedryf met sy studie oor woordidentifikasie waar hy bewys lewer dat “onderwerpskakels” tot die eenheid *morfeem* behoort en as verbale *prefikse* funksioneer – met ander woorde, 'n integrale deel van werkwoorde uitmaak omdat hulle nie isoleerbaar, verplaasbaar, skeibaar of omstelbaar is nie. “Onderwerpskakels” maak verder deel uit van 'n werkwoord wat deur inherente stabiliteit gekenmerk word.

6. Die “onderwerpskakel”: Van Wyk se invloed

Van Wyk (1958) se navorsingsresultate het in daardie stadium die onderrig van Afrikatale – veral by tradisioneel Afrikaanse universiteite – sterk beïnvloed. Daar is in verskeie grammatikas wat hierna verskyn het, gepoog om Van Wyk (1958) se navorsing te interpreteer en toe te pas, veral ten opsigte van die

werkwoord. Gebrekkige, teenstrydige en uiteenlopende interpretasies word egter deurgaans in grammatikaboeke aangetref.

Wat die onderrig van Noord-Sotho op skoolvlak betref, het Van Wyk se navorsing oor die "onderwerpskakel" byna geen impak gehad nie. In een van die enigste beskikbare handboeke vir nie-moedertaalsprekers gedurende die sestiger- en sewentigerjare, klassifiseer Grobbelaar en Schmidt (1967:14) "onderwerpskakels" as *voornaamwoorde* en word dit beskryf as: "... woordjies wat van die selfstandige naamwoordklasse afgelei word en wat telkens die betrokke selfstandige naamwoord (onderwerp) aan die werkwoord (gesegde) skakel." (My kursivering)

In 'n baie gewilde Noord-Sotho-skoolgrammatikareeks vir moedertaalsprekers, beskryf Nokaneng (1979:83) ook die "onderwerpskakel" as 'n taalvorm wat *tussen* die onderwerp en die *werkwoord* voorkom: "... magareng ga sediri le lediri e tlišwa ké lekgokedi leo le bitšwago lekgokasediri". (*Tussen die onderwerp en die werkwoord word 'n skakel ingevoeg wat genoem word onderwerpskakel.*)

7. Die "onderwerpskakel": interpretasies ná Van Wyk

Ongeveer 'n dekade na Van Wyk (1958) se navorsing verskyn Ziervogel (1969) se *Handboek van Noord-Sotho* waarin hy duidelik poog om Van Wyk se bevindinge ten opsigte van werkwoordstrukture toe te pas. Ziervogel (1969:13) se vermenging van morfologiese en sintaktiese terminologie laat hierdie poging egter grootliks skipbreuk ly. Alhoewel hy gebruik maak van die term "werkwoordstam", beweer hy (1969: 13) dat die onderwerpskakel en werkwoordstam saam 'n *gesegde* vorm. Die term "gesegde" is 'n sintaktiese eenheid en kan nie noodwendig gelykgestel word met *werkwoord* (wat behoort tot die taal-simboliese rangantheid "woord"), nie. Wanneer Ziervogel (1969:95-108) egter hulpwerkwoorde bespreek, het sy "nuutgevonde" insigte ten opsigte van werkwoordstamme hom merkbaar ontgaan wanneer hy taalvorme soos *-dula*, *-gana* en *-ba* wat in werklikheid stamme is, as *hulpwerkwoorde* bespreek.

Die implikasie hiervan is dat "onderwerpskakels" nie 'n integreerende deel van hulpwerkwoorde vorm nie, maar as "losstaande" taaleenhede afsonderlik funksioneer. Ook in sy Zulu-grammatika wat in dieselfde jaar verskyn het, word die kopulatiewe werkwoordstam *-ba* deur Ziervogel (1969:120) beskryf as 'n *werkwoord* wat sowel die betekenis van *wees (be)* as *word (become)* uitdruk. Ook in hierdie geval word die stam sonder die "onderwerpskakel" tot woordstatus verhef, naamlik *werkwoord*.

Ferreira (1964) se *Leerboek vir Suid-Sotho* is tot op hede die enigste grammatika in dié taal waarvolgens sterk op Van Wyk (1958) se navorsing gesteun is.

Waarskynlik omdat Ziervogel 'n medewerker aan die publikasie was, word dieselfde leemtes as in *Handboek vir Noord-Sotho* (1969) aangetref.

Dit is eers etlike dekades later dat Van Wyk (1958) se bevindinge oor die morfologiese onderbou van werkwoorde in grammatikas soos dié van Lombard (1985) en Louwrens (1991) suiwer en kreatief geïnterpreteer word. Ook in die geval van Zulu het Taljaard en Bosch (1988) in 'n groot mate daarin geslaag om hulle morfologiese analise van werkwoorde binne die Van Wyk-raamwerk te doen.

8. Die “onderwerpskakel” en partikelwoord

Die grootste teenstrydighede en selfs verwarring wat vroeër ontstaan het en tans voortduur, is die grammatiese beskrywing en kategorisering van sogenaamde *onderwerpskakels* wat nie deel van werkwoordstrukture is nie, maar in kombinasie met nie-verbale komplemente optree om 'n koplative betekenis uit te druk, soos byvoorbeeld in Batho *ba mo sekolong* (*Die mense is by die skool*) waar *ba* nie 'n verbale morfeem is soos in die volgende voorbeeld nie: Batho *ba šoma sekolong* (*Die mense werk by die skool*). Verskeie grammatici het hierdie hiërargiese rangverskuiwing nie ingesien nie en albei taalverskynsels bloot as “onderwerpskakels” beskryf.

In sy Zulu-grammatika tref Doke (1945:221) byvoorbeeld grammaties geen onderskeid tussen die koplative partikel wat die betekenis van *hy/dit is* uitdruk en die verbale prefiks wat semanties slegs 'n pronominale betekenis uitdruk wanneer dit sonder die onderwerp optree nie. Van Eeden (1956:394) onderskei wel 'n “subjekskonkord” in Zulu wat met 'n predikatiewe *funksie* optree en die betekeniswaarde het van *is*. Die “subjekskonkord” is volgens hom in dié konteks 'n koplative formatief wat deel vorm van 'n *koplatief* wat 'n woordklas in eie reg is. So byvoorbeeld word *ukhona* (hy/sy is teenwoordig) deur Van Eeden beskryf as 'n koplative woord wat gevorm is van 'n adverbium *khona* deur die prefigering van die “subjekskonkord” *u*. Die “onderwerpskakel” in dié konteks word dus beskou as 'n *morfeem* wat aan 'n bywoord *geprefigeer* word om 'n koplative *woord* te vorm. Dié uiteensetting hou nie rekening met die feit dat 'n “subjekskonkord” 'n prefigale verbale morfeem is wat nie aan bywoorde geprefigeer kan word nie. Van Eeden verdien egter positiewe vermelding vir die feit dat hy wel 'n “funksionele” verskil opmerk tussen die “subjekskonkord” as werkwoord-prefiks en die een wat in koplative konteks fungeer.

Beyer (1920:9) wend wel 'n poging aan om koplative partikels van prefigale verbale morfeme in Noord-Sotho te onderskei, maar omdat hy nie onderskei tussen hoog- en laagtoon nie, is sy voorbeelde bykans deurgaans foutief. Ziervogel (1952:18) tref in Noord-Sotho in daardie stadium ook 'n “semantiese” en “funksionele” onderskeid tussen “onderwerpskakels” wat as verbale prefikse

fungeer en dié wat as partikelwoorde optree. In 'n latere uitgawe staan Ziervogel (1969:13) heelwat ruimte aan dié probleem af en tref hy 'n onderskeid tussen "onderwerpskakels" wat die naamwoord aan 'n werkwoordstam skakel en dié wat die naamwoord aan 'n "bepaling" skakel. Alhoewel hy 'n "funksionele" verskil tussen die "skakels" bemerk, onderskei Ziervogel nie die rangeenheidsverskille tussen die "skakels" nie en beskryf voorbeelde soos:

- (1) Letlapa *ga le boima* (*Die klip is nie swaar nie*) en
- (2) Letlapa *ga le we* (*Die klip val nie*) as bestaande uit die negatief morfeem *ga* en "onderwerpskakel" *le* respektiewelik.

In voorbeeld 1 funksioneer *ga* en *le* egter nie as verbale prefikse soos in voorbeeld 2 nie en vorm die *ga* en *le* in hierdie voorbeeld saam 'n kopulatiewe partikel *ga-le* wat woordstatus verkry. Semanties en morfologies verskil dié partikelwoord van die verbale prefikse *ga* en *le* wat morfologies deel van die werkwoord *ga le we* uitmaak. Die taalelement *ga-le* in voorbeeld 1 slaag byvoorbeeld die vervangbaarheidswoordtoets wat Van Wyk (1958) onderskei het en verkry dus woordstatus wat met die term "partikel" benoem word.

Vergelyk byvoorbeeld

- (3) Letlapa *ga-le boima* (*Die klip is nie swaar nie*) met
- (4) Letlapa *le tlo ba boima* (*Die klip sal swaar word*).

In laasgenoemde voorbeeld is die partikel *ga le* vervang deur die kopulatiewe werkwoord *le tlo ba*. Partikels word deur Van Wyk (1967) as 'n volwaardige *woordklas* onderskei, naas ander woordklasse soos naamwoorde, voornaamwoorde en werkwoorde.

9. Die "onderwerpskakel" vandag

Dit is opvallend dat die beskouings van Ziervogel ook in meer resente publikasies gehuldig word. In *Noord-Sotho vir Eerstejaars* (1990:33) word Ziervogel se uiteensetting hierbo feitlik woordeliks weergegee onder die opskrif "Beskrywende kopulatiewe konstruksies". Dié toedrag van sake kom vreemd voor, aangesien Van Wyk (1953:40) reeds 'n onderskeid tussen 'n onderwerpskakel as verbale prefiks en 'n "kopulatiewe voorvoegsel" getref het. Hy wys pertinent daarop dat hierdie kopulatiewe "voorvoegsel" uit 'n Ur-Bantu kopula *ya* ontwikkel het wat in 'n geassimileerde vorm in ander Bantoetale as *kopula* aangetref word.

In weerwil van die feit dat Posthumus (1978) met sy studie oor kopulatiewe in Zulu verskeie bevindings van Van Wyk (1953) in Zulu-konteks geïnterpreteer en verwerk het, is dié bevindings en insigte opvallend afwesig in latere publikasies soos dié van Taljaard en Bosch (1988). Taljaard en Bosch (1988:91-

102) se bespreking van kopulatiewe in Zulu kan om verskeie redes (waarvan enkele hieronder aangestip gaan word) beskou word as 'n kulminering van mistastings wat in die beknopte historiese oorsig hierbo te berde gebring is.

Eerstens onderskei Taljaard en Bosch nie tussen die grammatiese konsepte *kopulatief* en *kopula* nie – 'n onderskeid wat reeds deur Posthumus (1978) en meer resente grammatici soos Lombard (1985) en Louwrens (1991) gemaak is. Dié grammatiese onderskeid is essensieel vir 'n akkurate beskrywing in moderne konteks, aangesien kopulatiewe te make het met *woordgroepe* en 'n kopula deur 'n *woord* gekonstitueer word. Daarom is Taljaard en Bosch (1988:91) se definisie van kopula, naamlik “The copula is a non-verbal predicate” foutief, aangesien kopulatiewe werkwoorde soos dié met die stam *-ba* en *-na* ook as *kopula* funksioneer.

Tweedens kan die “onderwerpskakel” volgens Taljaard en Bosch (1988: 92) aan 'n kopulatiewe “formatief” geprefigeer word, soos in die volgende voorbeeld aangedui word:

(5) UJohn uyisitshudeni (John is 'n student).

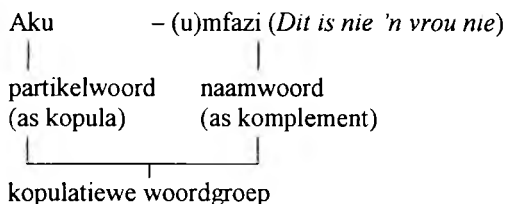
Die kopulatiewe “formatief” waarna die skrywers hierbo verwys, is volgens Posthumus (1978:69) 'n kopulatiewe partikelwoord wat deur die vorm *yi* gekenmerk word. Soos reeds vermeld, is *partikels* een van die woordklasse wat Van Wyk (1967) onderskei het. Partikels is eenledige (monomorfemiese) woorde wat altyd in woordgroepverband met bepaalde komplemente optree. Die *u* soos in die voorbeeld *uyisitshudeni* wat Taljaard en Bosch hierbo gee, is nie 'n prefiks van *yi* nie, maar is net soos *yi* 'n kopulatiewe partikelwoord wat rangverskuiwing ondergaan het in die sin dat dit nie meer 'n werkwoordprefiks (morfeem) is nie, maar wel 'n partikelwoord wat in woordgroepverband optree.

Derdens beweer Taljaard en Bosch (1988) dat 'n negatiewe “formatief” *k(a)* aan die “onderwerpskakel” *ngi* geprefigeer word om 'n negatiewe aktualiteit in die hand te werk. Hulle gee die volgende voorbeeld: *Anginguthisha* (Ek is nie 'n onderwyser nie) in dié verband.

Bogenoemde uiteensetting is ook foutief in die sin dat 'n “onderwerpskakel” wat op sigself 'n prefigale morfeem is, nie 'n prefiks of dan 'n prefigale “formatief” kan neem nie. In hierdie geval het die negatiewe morfeem *a* en die “onderwerpskakel” *ngi* wat in dié konteks nie meer prefigale verbale morfeme is nie, saamgesmelt om 'n partikelwoord te vorm. *Angi* is dus 'n partikelwoord wat in 'n kopulatiewe woordgroepverband optree.

Die verduideliking wat Taljaard en Bosch (1988:93) voorts gee, naamlik dat die negatiewe “prefiks” *aku* aan 'n naamwoord geprefigeer word, is om verskeie redes weer nie korrek nie. Eerstens is 'n negatiewe prefiks 'n prefigale *verbale* morfeem en word dit uit die aard van die saak nie aan *naamwoorde* geprefigeer

nie. Tweedens is die taalvorm *aku* nie 'n negatiewe prefiks nie, maar saamgestel uit twee morfeme, naamlik 'n negatiewe prefigale morfeem *a* en 'n onbepaalde "onderwerpskakele" *ku* wat saam 'n partikelwoord vorm en in dié konteks in woordgroepverband optree. Die volgende voorbeeld illustreer duidelik bogenoemde stelling:

'n Verdere voorbeeld van 'n meer resente publikasie met 'n foutiewe morfologiese uiteensetting van die taaleenhede wat hierbo bespreek is, is dié van Louwrens en Poulos (1994:289). Hulle beskryf die kopulatiewe woordgroep *Re barutiši* (Ons is onderwysers) wat bestaan uit 'n partikel en komplement as 'n "onderwerpskakele" *re* wat aan die naamwoord *barutiši* "gevoeg" (sic) word. Soos in die vorige paragrawe verduidelik is, kan 'n prefigale verbale morfeem nie aan 'n naamwoord geprefigeer word nie.

Louwrens en Poulos (1994:289) beskryf voorts die *ga-* in die woordgroep *ga re barutiši* as 'n negatiewe *prefiks* wat vooraan 'n "onderwerpskakele" ('n morfeem) gevoeg word. Ook in dié voorbeeld is dit 'n geval waar *ga* en *re* wat in hierdie konteks nie meer verbale morfeme is nie, maar saam 'n partikelwoord vorm wat as *kopula* saam met 'n naamwoordelike komplement optree. Die argument dat die prefigale morfeem nie aan 'n ander prefigale morfeem geprefigeer kan word nie, geld ook in hierdie geval. Bogenoemde beskrywing van Louwrens en Poulos staan in skrilte kontras met Louwrens (1991:74) se uiteensetting van dieselfde taalvorme in sy vorige publikasie. Laasgenoemde beskrywings is gedoen in navolging van 'n bepaalde wetenskaplik-gefundeerde teoretiese model waarin Van Wyk (1958) se woordidentifikasieteorie sterk fungeer. Trouens, al Louwrens se vorige publikasies oor die Noord-Sotho morfologie is gedoen in die teoretiese raamwerk van Van Wyk, wat gekenmerk word deur 'n verfyning en hoogs wetenskaplike eksploitering van laasgenoemde se uitgangspunte.

Louwrens (1991:74) bespreek byvoorbeeld die volgende taalvorme waar hy duidelik aanvoer dat die kopulatiewe *partikels* gevorm word deur 'n negatiewe "element" *ga* en 'n "onderwerpskakele" soos in die volgende voorbeelde:

- (6) Lesogana *ga le bohlae* (*Die jong man is nie slim nie*) en
- (7) Diaparo *ga di borutho* (*Die klere is nie warm nie*).

By implikasie word die kursiewe gedeeltes as “woorde” beskou wat as kopula in ’n woordgroepverband optree.

Louwrens en Poulos (1994) se grammatika is egter gebaseer op die Venda-grammatika van Poulos (1990) wat gekenmerk word deur ’n afwesigheid van ’n bevredigende teoretiese model en ’n wetenskaplik gefundeerde woord-identifikasieteorie. Dit blyk dat Poulos (1990) homself ten doel gestel het om ’n bepaalde “universele” grammatiese beskrywingsmodel vir Afrikatale die lig te laat sien. Dié model is egter in ’n groot mate nog op Doke (1945) se uitgangspunte geskoei.

In sy Noord-Sotho-grammatika is Lombard (1985:173-197) die eerste Noord-Sotho-grammatikus wat ’n duidelike grammatiese en ortografiese onderskeid tref tussen onderwerpsmorfeme en kopulatiewe partikels waarvan laasgenoemde tot die rangorde *woord* behoort. Die taalvorme *ga* en *di* in die voorbeeld *ga di* lešakeng (hulle is nie in die kraal nie) kan met inagneming van sy uiteensetting nie goedsmoeds as “negatiewe morfeem” en “onderwerpskakeel” beskryf word nie, aangesien *ga* en *di* in dié konteks nie deel van ’n werkwoordstruktuur is nie. Verder het dié verbale morfeme hulle status as verbale prefigse verloor en saamgesmelt om in ’n proses van rangverskuiwing ’n partikel te vorm wat tot die rangenheid “woord” behoort. Ortografies tref hy dus, soos reeds vermeld, deurgaans ’n onderskeid tussen ’n kopulatiewe partikelwoord en ’n prefigale verbale morfeem. Volgens sy ortografiese konvensie word koppeltekens tussen morfeme gebruik, maar nie tussen woorde nie. By implikasie sal daar dus nie ’n koppelteken tussen die kopulatiewe partikel en die komplement wees nie. Vergelyk byvoorbeeld:

(8) O-a- šoma (*Hy/sy werk*)

↓
verbale prefigale morfeem

teenoor

(9) O mošomong (*Hy/sy is by die werk*)

↓
partikelwoord

Sover vasgestel kon word, het hierdie bepaalde insigte van Lombard, geskoei op Van Wyk se navorsing en wat tans, naas Louwrens (1991) se publikasie, die enigste wetenskaplik gefundeerde onderskeid tussen *partikelwoord* en verbale *morfeem* tref, om onverstaanbare redes nêrens elders in enige publikasie neerslag gevind nie. Verwarrende en foutiewe morfologiese beskrywings van hierdie taaleenhede soos hierbo aangetoon, is nog steeds aan die orde van die dag. Die enigste moontlike rede vir dié toedrag van sake is die feit dat Van Wyk

se oorspronklike navorsing in Afrikaans gedoen is en sy werk dus nie in daardie stadium vir alle nie-Afrikaanssprekende akademici toeganklik was nie. Verder verg 'n sinvolle interpretasie van Van Wyk se siening nie slegs 'n stewige teoretiese begroning nie, maar ook 'n grondige kennis van die teikentaal self.

10. Onderwerpsmorfeeme en partikelwoorde

Uit die voorafgaande bespreking is dit dus duidelik dat die term "onderwerpskakel" histories en tans uiteenlopend geïnterpreteer is en morfologies verskillend beskryf is. Om die verwarring rondom die grammatikale status van hierdie taalelement die hoof te bied, word daar eerstens voorgestel dat die term *onderwerpsmorfeem* in plaas van *onderwerpskakel* gebruik word.

Die term "morfeem" dui op 'n rangeenheid, terwyl *skakel* 'n populêre term is wat eksplisiet op die *funksie* van die morfeem geskoei is (en selfs op die funksie van die partikel soos in die geval van die sogenaamde possessiefskakel). Hoewel die onderwerpsmorfeem in bepaalde konteks 'n pronominale funksie verrig, soos in *re a šoma* (*ons* werk), het dit steeds – morfologies – gesproke morfeemstatus en kan dit nie as die *voornaamwoord* vir die eerste persoon meervoud *rena* (*ons*) beskou word nie.

Wanneer die onderwerpsmorfeem nie meer deel van 'n werkwoordstruktuur is nie, maar met 'n nie-verbale komplement in woordgroepverband optree, soos in *re barutiši* (*ons* is onderwysers) het ons te make met 'n vertikale rangverskuiwing waar die *re* sy *morfeemstatus* verloor en *woordstatus* verkry. Soos vroeër aangedui, slaag *re* (soos in die voorbeeld hierbo) verder die vervangbaarheidswoordtoets en het dit ook 'n negatiewe teenhanger *ga-re* (*barutiši*) wat net soos *re* woordstatus het. Die *ga* en die *re* soos in die voorbeeld hierbo kan tog nie as prefigale morfeeme van die naamwoord *barutiši* gereken word nie. Dit het 'n proses van rangverskuiwing ondergaan en moet net soos *re* hierbo van morfeeme onderskei word met die term *partikel* wat eksplisiet impliseer dat die taalvorme tot die eenheid *woord* hoort. Dieselfde beginsels is van toepassing op Zulu waar die onderwerpsmorfeem *u* in *uyahamba* (*hy* loop) as prefigale morfeem fungeer, maar in voorbeelde soos hieronder as partikelwoord optree:

- (10) Usipho ungunmtwana (*Usipho* is 'n kind)
u-	ng(i)-	umntwana
kopulatiewe partikel	identifiserende kopulatiewe partikel	naamwoordelike komplement

Vergelyk ook die volgende voorbeelde waar die kopulatiewe partikels in vet gedruk is:

- (11) **Awu – ng(i) – umntwana** > **Awungumntwana** (Jy is nie 'n kind nie)
- (12) **Ubaba ulapha** (Pa is hier)
- (13) **Ubaba akalapha** (Pa is nie hier nie)
- (14) **Aku ng(i) umuntu** > **Akungumuntu** (Dis nie 'n mens nie)
- (15) **Angi-na –(u)gogo** > **Anginagogo** (Ek het nie 'n ouma nie)
- (16) **Thugela u-w(u) – umfula** > **Thugela uwumfula** (Die Tugela is 'n rivier)

Na aanleiding van die betoog word daar tot die slotsom geraak dat kopulatiewe partikels naas ander partikelwoorde soos possessiewe, kwalifikatiewe en instrumentale partikels as 'n subklas van die woordklas *partikels* ingedeel moet word en dat daar deurgaans 'n duidelike grammatiese onderskeid tussen onderwerpsmorfeme en partikelwoorde getref moet word. Die terminologiese onderskeid van *onderwerpsmorfeem* en *partikelwoord* (en selfs ook die ortografiese onderskeid wat Lombard (1985) deurgaans in sy Noord-Sotho-grammatika tref), behoort by te dra om verwarring en foutiewe grammatikale beskrywings effektief teen te werk.

Verwysings

- Beyer, G. 1920. A handbook of the Pedi-Transvaal Suto language, practical grammar with exercises, phrases, dialogues and vocabularies. Morija : Sesuto Book Depot.
- Chaphole, S.R. 1988. A study of the auxiliary in Sesotho. Cape Town : University of Cape Town. (D.Phil. thesis.)
- Cole, D.T. 1955. An introduction to Tswana grammar. Cape Town : Longman.
- Crystal, D. 1980. A first dictionary of linguistics and phonetics. London : Andre Deutsch.
- Doke, C.M. 1945. Textbook of Zulu grammar. London : Longmans.
- Du Plessis, J.A. 1991. Intransitive verbs in Sesotho. *South African Journal of African Languages*, 11(1) 1-8.
- Endemann, K. 1876. Versuch einer Grammatik des Sotho. Berlin : s.n.
- Ferreira, J.A., 1964. 'n Leerboek vir Suid-Sotho. Pretoria : Van Schaik.
- Grobelaar, J.C. & Schmidt, J.J. 1967. Senior Sepedi. Johannesburg : Voortrekkerpers.
- Lombard, D.P. 1985. Introduction to the grammar of Northern Sotho. Pretoria : Van Schaik.
- Louwrens, L.J. 1991. Aspects of Northern Sotho grammar. Pretoria : Via Afrika.
- Louwrens, L.J. & Poulos, G. 1994. A linguistic analysis of Northern Sotho. Pretoria : Via Afrika.
- Nokaneng, M. 1979. Segagešo; tlhamego le tšhomišo Mphato wa Matriki le wa Borutiši. Pretoria : Via Afrika.
- Posthumus, L.C. 1978. Die kopulatief in Zulu met verwysing na ander Bantoetale. Bloemfontein: Universiteit van die Oranje-Vrystaat. (M.A.-verhandeling.)
- Posthumus, L.C. 1997. Zulu syntax. Ongepubliseerde klasaantekeninge. Randse Afrikaanse Universiteit.
- Poulos, G. 1990. A linguistic analysis of Venda. Pretoria : Via Afrika.
- Taljaard, P.C. & Bosch, S.E. 1988. Handbook of IsiZulu. Pretoria : Van Schaik.
- Van Eeden, B.I.C. 1956. Zoeloe-grammatika. Stellenbosch : Die Universiteitsuitgewers en -boekhandelaars.

- Van Wyk, E.B. 1953. Die kopolatiewe van Noordsotso. Pretoria : Universiteit van Pretoria. (M.A.-verhandeling.)
- Van Wyk, E.B. 1958. Woordverdeling in Noord-Sotho en Zoeloe: 'n bydrae tot die vraagstuk van woordidentifikasie in die Bantoetale. Pretoria : Universiteit van Pretoria. (D.Phil.-proefskrif.)
- Van Wyk, E.B. 1967. Word classes – Northern Sotho. *Lingua*, 17:230-261.
- Van Wyk, E.B., Groenewald, P.S., Prinsloo, D.J., Kock, J.H.M., Taljard, E. 1990. Noord-Sotho vir eerstejaars. Pretoria : Van Schaik.
- Wanger, P.W. 1917. Konversations-Grammatik der Zulu-Sprache. Mariannhill : St. Thomas Aquins Druckerei.
- Ziervogel, D. 1953. Noord-Sotho-leerboek. Pretoria : Van Schaik.
- Ziervogel, D. 1969. Handboek van Noord-Sotho. Pretoria : Van Schaik.
- Ziervogel, D., Louw, J.A. & Ngidi, J. 1969. A handbook of the Zulu language. Pretoria : Van Schaik.